

України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Т.6. На пошану професора Павла Михайлини. – Чернівці, 2003. – С.84.

59. *Мицик Ю.А.* Кам'янець-Подільський в роки Визвольної війни // *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Спалахи козацької звитяги. Нариси. – Дніпропетровськ, 1991. – С.31-32.

60. *Gontribytia subsidium Generalnego na sejmie Warszawskim schwalona z wojewodstwa Podolskiego wybrana. Anno domini 1662* // *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum skarbu Koronnego.* – Dz.№71. – Арк.441, 442, 442зв., 443, 448зв.; *Крикун М.Г.* Місто Могилів над Дністром у XVII ст. // *Україна: Культурна спадщина. національна свідомість, державність.* – К., 1998. – № 5. – С.360; *Петром М.Б.* Населення Кам'янець-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVII-XVIII ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки.* – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.94.

61. *Капраль М.* Назв. праця. – С.252, 254.

62. *История Киева.* – К., 1982. – Т.1. Древний и средневековый Киев. – С.272-273.

63. *Крикун М.Г.* Населення Подільського воєводства ... – С.119.

64. Там же. – С.119.

65. *Исаевич Я.* Город Дрогобич в XVI-XVIII вв. // *Города феодальной России.* – М., 1966. – С.160.

66. *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.80-81.

А.Ю.Скрипник

ДО ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНИХ МЕЖ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.

В термінологічному ключі поняття “кордон” (у значенні “смуга, що розділяє території держав”) та “межа” (“лінія поділу якої-небудь території”) диференціюються. Вони виникли разом із утворенням держави та її поділом на адміністративно-територіальні одиниці і в ході історичного розвитку закріпили за собою конкретні значення: кордон – позначення границі держави, межа – лінія внутрішнього поділу території держави. Такі дефініції є визнаними в історичних дослідженнях і виступають ключовими поняттями в даній статті.

У світовій історії є багато прикладів формування державних, а з подальшим розвитком й адміністративних кордонів на базі етнічних ареалів.

Природно, що спочатку визначаються, як правило, міждержавні смуги, а наступними етапами є проведення адміністративного розмежування на теренах країни. У XIX–XX ст., внутрішнім кордонам імперії не надавали великого значення. Вони мали насамперед соціально-економічне значення і не відігравали політичної ролі. Міжнародні кордони визначаються підписанням угод чи домовленостей, внутрішні – це справа самої держави. Процес формування останніх, як показує історичний досвід, буває набагато складнішим та тривалішим.

Дослідження проблеми становлення кордонів Подільської губернії як адміністративної одиниці Російської імперії є одним із напрямків вивчення внутрішньої політики російського самодержавства на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. У цій статті ми ставимо за мету простежити процес формування державного кордону та утворення адміністративних меж Подільської губернії як однієї з адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX ст.

У працях XIX ст., присвячених історії Поділля кінця XVIII – початку XIX ст., порушувалося питання визначення кордонів новоутворених західних губерній. Подільський губернатор П.Н.Батюшков¹ (1882–1884) одним із першочергових завдань губернської влади вважав облаштування кордонів як необхідного атрибута російської державності. У 1842 р. виходить “Атлас Подольской губернии”, складений подільським губернатором К.Я.Фліге, що містив план адміністративних меж губернії². Подільський дослідник В.К.Гульдман³ торкався питань організації та розмежування повітів. Незакінчена робота викладача Подільської семінарії П.Гліщинського має підзаголовок “Давній і сучасний кордон Поділля та колишнього Брацлавського воеводства”⁴.

У роботах істориків радянського періоду П.Ф.Щербини⁵ та І.Г.Шульги⁶ зустрічаємо згадки про становлення адміністративних кордонів у контексті інших тем досліджень.

На початку 90-х рр. XX ст. з’являються ґрунтовні дослідження українських істориків (М.С.Дністрянський⁷, М.Г.Крикун⁸, В.С.Сергійчук⁹, О.Петренко¹⁰), присвячені актуальним питанням української етнічної території у світлі впливу колонізаторської політики Російської імперії на формування адміністративно-територіального устрою у XIX ст. Існує група фахівців (В.Боєчко¹¹, І.Г.Іванченко¹²), котрі досліджують діяльність російської прикордонної варти в правобережних губерніях.

В процесі дослідження неминучим стало звернення до нормативних актів Російської імперії, опублікованих в “*Полном собрании законов Российской империи*”, які дозволяють вивчати правовий статус адміністративних кордонів губернії, заходи уряду та Сенату щодо їх змін. Докумен-

тальним підґрунттям є історичні матеріали, що містяться в державних архівах. Вони дають змогу дослідити принципи формування, організаційні заходи влади, їх виконання на місцях, статус та значення кордонів. Частина згаданих матеріалів міститься в Кам'янець-Подільському міському державному архіві, фонди 115 (подільська губерньська креслярня), 227 (губерньське правління) та 228 (канцелярія подільського цивільного губернатора).

Наприкінці XVIII ст., після другого поділу Польщі, перед російською адміністрацією на Правобережній Україні постало завдання міжгуберньського розмежування. Першим кроком стала відмова від польського принципу адміністративної системи на території Подільського та Брацлавського воєводств. Утворене ще у 1434 р., Подільське воєводство поділялося на три повіти: Кам'янецький, Летичівський, Червоноградський. 1569 р. у східній частині Поділля утворено Брацлавське воєводство, що об'єднувало Брацлавський, Вінницький і Звенигородський повіти.

На цих землях російський уряд поступово почав запроваджувати нові адміністративні структури як основу для здійснення в подальшому власної внутрішньої політики. У 1793 р. Правобережна Україна була поділена на Ізяславську (Волинську) і Брацлавську губернії та Кам'янецьку область. Поділ не враховував історичних особливостей, кількості та етнічного складу населення, його щільності та господарського розвитку окремих регіонів.

Росіяни керувалися перш за все “Учреждением о губерниях” 1775 року, в якому за основу визначення меж губерній було покладено принцип народонаселення, тобто за кількістю душ чоловічої статі визначалися адміністративні межі. Ще 13 квітня 1793 р. Катерина II надала вказівки Сенату й Синоду про запровадження адміністративних і церковних керівних структур. Якщо не залишати старий поділ, то потрібно було створити принципово нові “...мапи місцевості, перерахувати міста і села, провести перепис населення, поділити новий край на округи, відкрити присутні місця та скласти для них штати”¹³. Це практично означало починати процес формування всіх губерньських установ з нуля. “Невідповідність етнічних і адміністративних кордонів – не просто результат ігнорування національного принципу організації територіально-адміністративного устрою, а наслідок політики позбавлення права українського народу на державний і національно-культурний розвиток”¹⁴.

Природно, що виконання розпоряджень із Петербурга затягнулося. Визначення меж губерній контролював генерал-губернатор. 15 листопада 1795 р. подільський цивільний губернатор П.Шереметєв отримав наказ “...прискорити створення Генеральної карти губернії, десяти повітових

карт та планів повітових міст, створити митниці і наглядацькі будинки на кордоні з Галичиною”¹⁵. Це був тривалий процес. Після заснування губерньської креслярні справа пішла швидше. Саме нею були складені перші топографічні карти губернії та камеральний опис¹⁶. Поки карти та відомості надходили до губернатора, потім – до Києва та Петербурга, відбувалися періодичні зміни та коригування (кількість повітів губернії, визначення повітових центрів, утворення установ та ін.).

Першочерговим завданням було облаштування державного кордону. Створювалися митниці поблизу Могилева (на Поділлі), Жванця, Гусятина та інших прикордонних містечок. За наказами генерал-губернатора впроваджувалася митна охорона з кінних підрозділів. До її обов’язків входила охорона митниць та митних застав, патрулювання вздовж кордону з метою приборкання контрабанди¹⁷. На початку XIX ст. військовий міністр Барклай-де-Толлі надіслав проект “Положение об устройстве военной стражи на границах западных губерний”. Згідно проекту кордон, розподілений на ділянки, охороняли регулярні козачі полки. В умовах мирного часу вони непогано справлялися зі своїми обов’язками, а до функцій місцевої влади входила всебічна допомога та постачання всім необхідним.

Указом від 12 грудня 1796 р. Брацлавська губернія була ліквідована. Її територія, за винятком приєднаних до Київської губернії Липовецького, Махнівського, П’ятигірського і Сквирського повітів, відійшла до Подільської губернії¹⁸. Імператор Павло I керувався принципом утворення нових губерній за кількістю душ чоловічої статі (близько 700 тис. в одній губернії). Генерал-губернатор О.Беклешов повідомляв подільського губернатора про розширення меж губернії на основі рішення Сенату від 17 грудня 1796 р. про формування територій та меж Подільської та Волинської губерній, “...за достатньою кількістю душ”. “Кордони Подільської губернії – усе Подільське воєводство, в якому два повіти: Камя’нецький і Летичівський, а мешканців 284450 душ чоловічої статі. Тому зручніше приєднати Брацлавське воєводство: Вінницький і Брацлавський повіти, в яких 413075 душ...”¹⁹. Відтепер кількість населення та територія губернії відповідали “стандартам” сталої адміністративної одиниці.

Новий перерозподіл одразу ж викликав плутанину з приводу приналежності містечок та повітів до нових територіальних меж. Певний час самі повітові справники точно не знали, кому вони мають підпорядковуватися, куди посилати звіти та рапорти, чий накази виконувати. “По тих містах і повітах, що відійшли від губернії, та по тих, які ввійшли до її складу, розіслати повідомлення ... надсилати відомості про міста, податки, про чиновників та службовців ...” – йшлося в наказі подільського губерньського правління²⁰.

Невизначеність та тимчасовість адміністративних територій гальмували проведення кордонів між губерніями. О.Беклешов вирішив прискорити цей процес. У стилі жорсткого наказу, 5 квітня 1797 р. подільський цивільний губернатор П.Жуков отримав розпорядження “О формировании уездов Подольской губернии”. В котрий раз потрібно було перерахувати населення, скласти плани міст, містечок та межі повітів. “Для надлежащего предписания и распоряжения...”, – тобто офіційного затвердження на рівні Сенату²¹.

Навесні (березень) 1797 р. взялися за облаштування поштових шляхів. Основне навантаження лягло на губернського землеміра та його підлеглих у повітах. Слід було точно виміряти відстані між поштовими станціями та згідно російських порядків встановити смугасті стовпи на дорогах. Губернське правління зобов’язало городничих відрядити в розпорядження губернського землеміра його колег із повітів. Тим часом прийшов наказ про складання точних планів шляхів губернії (з нанесенням на мапу) та їх докладний опис. У своєму рапорті губернський землемір М.Долгунов інформував губернське правління: “...для складання планів доріг відряджено землемірів Мартиновича та Лешадіна. Їм наказано рухатися по запланованих маршрутах”²². Кожному із землемірів у поміч було надано двох кмітливих солдат із губернського батальйону з підводою. Крім того, городничі зобов’язані були під час складання планів давати на допомогу 10 міщан і два вози для перевезення інструменту.

29 серпня 1797 р. під час “чергового” визначення кордонів між Мало-російською, Волинською і Подільською губерніями, до останньої були віднесені Ольгопільський (Чечельницький) і частина Богопільського, Єленського (Балтського) і Тираспольського повітів скасованого Вознесенського намісництва. Північні повіти Подільської губернії (Базалійський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський) увійшли до складу Волинської губернії²³. У підсумку було прийнято рішення “... з Польської України, Волині і Поділля, до імперії приєднаних, за достатньою кількістю душ та території скласти губернії Київську, Подільську та Волинську...” – виголошував указ Павла І. Згідно “стандартного” штатного розпису, виданого 31 грудня 1796 р., Подільська губернія складалась з 12-ти повітів, а Кам’янець-Подільський залишався губернським центром²⁴.

Незважаючи на нове облаштування кордонів південно-західних губерній, певні ділянки пролягли по адміністративних межах часів Речі Посполитої. Західний (державний) кордон Подільської губернії був одночасно межею Проскурівського та Кам’янецького повітів; північний – Проскурівського, Летичівського та Літинського повітів; південний – Ушицького, Могилівського та Ямпільського²⁵. Остаточного визначення потребували

східні адміністративні кордони Ольгопільського та Балтського, північні – Гайсинського, Брацлавського, Вінницького повітів.

Після визначення лінії державного кордону Російської імперії з Австрією розпочався процес формування меж новоутворених губерній. Подільський губернатор О.Юзефович у січні 1799 р. отримав указ Сенату “О состоянии границ Подольской губернии”, де визначалися подальші заходи щодо зміцнення державного кордону та утворення адміністративних меж повітів. Аналіз цього документу дає змогу процес територіального розмежування поділити на три етапи: 1) визначення та облаштування державного кордону Російської імперії з Австрією в смузі Подільської губернії; 2) проведення зовнішніх (міжгубернських) меж; 3) встановлення повітового розмежування (внутрішньо-адміністративні межі). Усі заходи планувалося здійснити комплексно й одночасно з формуванням адміністративних одиниць губернії.

На початку 1799 р. при подільському губернському правлінні було створено губернську межеву комісію, на яку покладалася справа остаточного визначення і облаштування кордонів. Її очолював подільський цивільний губернатор. До складу комісії входили: віце-губернатор, губернський предводитель дворянства, губернський землемір, поліцмейстер та губернські прикордонні комісари – уповноважені чиновники, призначені губернатором (по одному у кожний повіт). В процесі роботи передбачалося активне листування (обмін інформацією), спрямоване на вчасне узгодження непорозумінь чи спірних питань міжгубернського розмежування. Креслярні кожної губернії, керуючись указами імператора та Сенату, мали підготувати робочі мапи та схеми для повітових комісій.

У повітах були сформовані повітові межеві представництва. За наказом губернатора до їхнього складу входили: повітовий маршалок (голова), підкоморії (його помічники), депутати від повітової шляхти (в основному поміщики, володіння яких знаходилися в смузі визначення майбутнього кордону), повітовий землемір (до обов’язків якого входило вимірювання та нанесення на карту нової лінії) та представник від губернії – прикордонний комісар.

Практично всі особи, окрім комісара, були представниками земських владних структур, що передбачало виконання завдання силами місцевого самоврядування, а губернська межева комісія здійснювала контролюючі функції. Повітовим комісіям надавалася певна свобода дій, їм дозволялося самостійно визначати прикордонну смугу, але якнайшвидше направляти в губернські центри мапи на затвердження²⁶.

Планувалося розпочати роботу навесні, але губернські казенні палати не отримали вчасно коштів, виділених центром, а земські надходження ви-

явилися недостатніми. Намагання забезпечити одночасну появу повітових комісій сусідніх губерній на певних ділянках майбутнього кордону спричинило тривале листування. Узгоджувалися дати, склади комісій, перешлювалися погана погода та мобілізувався транспорт. Тому губернські прикордонні комісари прибули в повіті тільки в середині червня 1799 р., де на них уже давно чекали.

Незважаючи на цю затримку, планувалося впродовж літа провести адміністративні кордони губерній, а восени – повітові. Без завершення цих робіт ускладнювалася діяльність усіх органів влади, що загрожувало безпекою виникнення непорозумінь та конфліктів.

Повітові виконавчі органи – нижні земські суди – були зобов'язані губернатором надавати межевим комісіям необхідну кількість робітників. В основному це були поміщицькі селяни прикордонних маєтків, яких за згодою панів відряджали на роботи. Озброєні власними сокирами, лопатами, сохами та плугами, вони під керівництвом губернських комісарів та землемірів прокладали межу. Власне межа являла собою неглибокий рівчак, із невеликими земляними валами по обидва боки. Через певну відстань кордон позначався прикордонними знаками, які також встановлювали на шляхах, мостах та переїздах.

На початку грудня 1799 р. подільський губернський землемір М.Екстер рапортував до губернського правління: “На підставі указу від 14 травня 1799 року, маю честь представити плани та карту проведеного на протязі року кордону між Волинською та Подільською губерніями”. Не визначеними залишилися межі з Київською та Херсонською губерніями. Тому межеві комісії продовжували свою роботу. Під особливим контролем губернської влади перебували східні кордони Балтського та Гайсинського повітів²⁷.

Як і передбачалося, часто виникали проблеми з узгодженням смуги кордону на місцях. Про будь-яку невизначеність чи розбіжності повідомляли губернську комісію та правління; поки приходила відповідь чи інструкція, йшов час. Такі темпи робіт не задовольняли вище керівництво. Указ Сенату від 15 квітня 1804 р. наказував прискорити визначення східних та південних кордонів Подільської губернії. Найчастіше доводилося маневрувати по межах поміщицьких господарств, “щоб нікого з поміщиків не образити”. Але конфліктів не вдалося уникнути. Особливо гучна сварка виникла з Херсонською межевою комісією у 1802 р. за східний кордон Балтського повіту.

Природний ландшафт цього регіону, відсутність документів у власників маєтків зчинили суперечку щодо лінії кордону, яка ставала й офіційною смугою розмежування декількох поміщицьких господарств. Землевласники-сусіди не бажали поступатися один одному і ситуація зайшла в

глухий кут. Виникла необхідність втручання губернських властей, які лише через рік вгамували ситуацію і нарешті був підписаний офіційний документ та мапа²⁸.

Визначення кордонів – одна з багатьох ланок комплексної політики російського самодержавства, спрямованої на остаточне входження Поділля до складу Російської імперії з наступним нівелюванням національних особливостей та русифікацією населення.

На початку ХІХ ст. завершився тільки початковий етап формування територіального устрою та адміністративного управління Подільської губернії. А процес розмежування повітів і губерній на Правобережній Україні тривав до початку 30-х років ХІХ ст. і завершився з утворенням Київського генерал-губернаторства.

Примітки

1. *Батюшков П.Н.* Предисловие // Петров Н.И., Городецкий М.И. Подоллия. Историческое описание. – СПб., 1891. – С.І-XXXII.
2. Атлас Подольской губернии // Журнал министерства внутренних дел. – СПб., 1843. – Ч.2.
3. *Гульдман В.К.* Населенные места Подольской губернии (Алфавитный перечень населенных пунктов с указаниями некоторых справочных сведений). – Каменец-Подольск, 1892.
4. *Глицинский П.* Историко-статистическое описание Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. – 1862. – № 5, 7, 11, 13, 14, 20, 22.
5. *Щербина П.Ф.* Адміністративно-територіальний поділ Правобережної України у ХІХ ст. // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970.
6. *Шульга І.Г.* Відкриття митниць на території Поділля // Тези доповідей V-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980.
7. *Дністрянський М.С.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992.
8. *Крикун М.Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. (кордони воеводств у світі джерел). – 2-е вид. – К., 1993.
9. *Сергійчук В.С.* Етнічні межі і кордони України // Наука і суспільство. – 1993. – № 3-4.
10. *Петренко О.* Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська старовина. – 2000. – № 1.
11. *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.
12. *Іванченко І.Г.* Охорона кордонів України в складі Російської імперії // Прикор-

донні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький, 1997.

13. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т.ХХІІІ. – №17114.

14. *Дністрянський М.С.* Назв. праця. – С.67.

15. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.6.

16. КПМДА. – Ф.115. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.29.

17. *Кабачинський М.І.* Історія кордонів та Прикордонних військ України. – Хмельницький, 2000. – С.109.

18. ПСЗ. – Т.ХХІV. – №18117.

19. КПМДА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.197.

20. Там же. – Арк.135.

21. Там же. – Спр.4. – Арк.176.

22. Там же. – Спр.27. – Арк. 1.

23. ПСЗ. – Т.ХХІV. – №18117.

24. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.90.

25. *Крикун М.* Назв. праця. – С. 36.

26. КПМДА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.11.

27. Там же. – Спр.281. – Арк.5-7.

28. Там же. – Спр.495. – Арк.19-21.

Ю.А.Хоптяр

ПРИВАТНА І ЦЕРКОВНА ОСВІТА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (20–70-ті рр. ХІХ ст.).

У кінці ХVІІІ ст. – 30-х рр. ХІХ ст. шкільна освіта на Правобережній Україні перебувала під польсько-шляхетським впливом. У 1838 р. утворено Київський учбовий округ, запроваджено статут 1828 року, відповідно якого здійснювалася розбудова нових навчальних закладів¹. Проте і після такої реорганізації не все у сфері освіти охоплювалося державними закладами. Матеріали дирекції училищ Подільської губернії дають можливість прослідкувати процеси у приватній освіті у 20–70-х рр. ХІХст.